

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ЯМПІЛЬСЬКИЙ ПОВІТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872 рр.): ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ДЕМОГРАФІЇ ТА
СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ
YAMPIL DISTRICT OF PODILLIA PROVINCE IN THE POST-
REFORM PERIOD (1862 - 1872): SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT, DEMOGRAPHY, AND CLASS STRATIFICATION
FEATURES**

Анотація. Мета дослідження: вивчення особливостей соціально-економічного розвитку та демографічного стану Ямпільського повіту Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.) на основі документальних та статистичних джерел. Дослідження буде базуватися на різних джерелах, щоб прослідкувати розвиток регіону та виявити можливі капіталістичні відносини.

Методологія дослідження базується на застосуванні історичного, статистичного, порівняльного, хронологічного та логічного методів. Наукова новизна полягає в постановці питання про необхідність

дослідження демографічного стану та соціально-економічного розвитку земель Правобережної України у пореформений період. Для досягнення поставленої мети дослідження, будуть використані статистичні джерела та документи, що містять інформацію про економічну діяльність, соціальні умови життя та демографічний стан населення в Ямпільському повіті Подільської губернії.

Висновки. У пореформений період в Ямпільському повіті головною соціальною групою були селяни, які займалися землеробством та скотарством. Не маючи власної землі вимушені були працювати на землевласників. Незважаючи на застарілі методи господарювання, сприятливий клімат та родючі ґрунти давали високі врожаї, що дозволяло накопичувати капітал. Проте нерозв'язаність земельного питання призвела до проблем в різних сферах життя, що примусило всіх зайняти очікувальну позицію. Почали розвиватися орендні відносини з використанням найманої праці. Поміщики продовжували володіти великими земельними володіннями та худобою. Інвестиції в сільське господарство були відсутні. Більшість вирощуваного продукту використовувалась для власного споживання. Дрібнотоварне виробництво було тісно пов'язане із сільським господарством та базувалося на застарілих технологіях та ручній праці. Ремесло розвивалося на дому з використанням праці членів сім'ї. Товарно-грошові відносини були мало розвиненими, а капіталістичні взагалі відсутні.

Ключові слова: демографія, стратифікація, землеволодіння, орендні відносини, дрібнотоварне виробництво, ремісничі майстерні.

Summary. In the post-reformed period in the Yampil district, the main social group was peasants who were engaged in agriculture and cattle breeding. Without having their own land, they were forced to work for landowners. Despite the outdated management methods, favorable climate and fertile soils gave high

yields, allowing capital accumulation. However, the unresolved land issue has led to problems in various spheres of life, which forced everyone to take a wait-and-see attitude. Lease relations began to develop with the use of hired labor. The landowners continued to own large land possessions and livestock. There were no investments in agriculture. Most of the grown product was used for their own consumption. Small production was closely related to agriculture and was based on outdated technologies and manual labor. The craft was developed at home using family members. Commodity-money relations were underdeveloped, and capitalist relations were absent.

Key words: *demography, stratification, land tenure, lease relations, small-scale production, craft workshops.*

Ямпільський повіт розміщувався у південно -західній частині Подільської губернії. Знаходився на схід від Могилівського повіту та був оточений Вінницьким, Брацлавським, Ольгопільським повітами. На півдні р. Дністер відділяла цей регіон від Бессарабії. Його площа, станом на 1866 р. складала 66.99 миль² або 3.241,5 верст² (без внутрішніх вод) або 337.637,70 десятин [7, с. 22]. По підрахункам п. Стрельбицького, цей показник рівнявся 65,7 м². або 3,179 верст² [2, с. 955]. Від загальної площі губернії, це складало 8,7 % . Повіт був третім по величині, і поступався площею лише Балтському (7.048,4 верст²) та Ольгопільському (3.434,2 верст²) повітам. Дана територія була поділена на 13 волостей: Бабчинецьку, Дзигівську, Клембівську, Комаргородську, Краснянську, Мурафську, Пеньківську, Рожнятівську, Тиманівську, Томашпільську, Чернівецьку, Ямпільську, Яругську. Повітовим центром було м. Ямпіль. Він знаходився за 1.519 верст (1.620,46 км.) від Москви, 1.698 верст (1.811,42 км.) від Санкт-Петербурга, та 168 верст (179,22 км.) від губернського міста Кам'янця-Подільського [5, с. 395].

Територію Ямпільщини перетинали такі річки як: Мурафа з Бушею, Лозова, Мурашка, Русава (Росава) з Тростянцем і Дзигівкою, Морківка (Шумилівка) з Яланцем і Ташликом, які впадали до р. Дністер. За винятком Дністра, всі ці річки були несудохідними й являли собою лише силу для приведення в дію водяних млинів. Вода займала площу у 2.880 десятин (далі дес.). Озер не було, крім незначної кількості числа річкових загат. Площа боліт складала 4.015 дес. [9, с.186].

Уся площа краю лежала у системі р. Дністер, яка по всій своїй протяжності протікала вздовж по кордону з Бессарабією. У землі Ямпільщини Дністер входив з боку Могильова, верст на 6 вище містечка Яруги і протікав за межі повіту при гирлі р. Марківки. Протяжність його становила до 100 верст (106,68 км.). У межах повіту береги Дністра склалися з вапняку, що представляв собою скелясті стіни. Нижче ж Ямпільських порогів вапняк був покритий глинистим сланцем [2, с. 956].

Також ця територія була покрита лісами, де домінуючою породою був дуб. Широке розповсюдження мав граб, ясен, клен, липа, ліщина, вільха тощо. Всі ці породи росли змішано на невеликих просторах. Ліс і лісові ресурси завжди мали для людей велике значення. Окрім заготівлі деревини, ліс забезпечував місцеве населення грибами, дикими рослинними плодами (дичками), горіхами, ягодами, лікарськими рослинами, сіном, березовим соком, медом тощо. Під лісами і кущами знаходилось 94.400 десятин, що становило 27,95 % від усієї площі повіту [9, с. 186].

«Місцевість усюди була вкрай горбиста, балки всіляких типів, іноді величезної величини. Між Крижополем і Вільшанкою йшов майже суцільний дубовий ліс, звідси до Ямполя місцевість уже була зовсім відкрита. Земля тут була типово чорноземною, у якій містилася велика кількість гумусу. Лише версти за 3 - 4 не доїжджаючи до Ямполя, до нього став домішуватися пісок. Лівий берег Дністра, за версту (1.06 км.) на північ від Ямполя товщина гумусу складала 73 см. На правому березі Дністра, за 2

версти (2,13 км.) на південь від Ямполя товщина гумусу складала 55 см....» [4, с. 252-254]. Клімат у повіті був помірно континентальний. Внаслідок доступу північних і східних вітрів, був більш суворішим та менш постійним.

Провідною галуззю у краї було сільське господарство, а землеробство залишалось основною сферою господарської діяльності. Під полями знаходилось 209,990 дес. землі, що від загальної площі повіту становило 62.19 % [9, с. 186]. Домінуючою системою господарювання у рільництві залишалась трипільна. Одна частина поля згорювалась під озимі культури, друга під ярові, а третя залишалась під паром для випасу худоби (толока). Лише в с. Писарівці Руській у поміщицькому фільварку розвивалось девятипільне господарство [6, с. 139]. У сс. Клембівці, Моївці, Феліціянівці, Боровці, Пилинівці, Саїнці велося багатопільне господарство. У кожній маєтності поля розділялися на 9 рівних ділянок, із яких по черзі в кожному році одна ділянка удобрювалася гноєм. Деякі поміщики застосовували штучні добрива. Більшість поміщицьких та селянських господарств добрив не використовували.

У пореформений період більшість власників господарств обробляли свої землі власними силами або наймали робітників. Орендні відносини у даній місцевості були слабо розвинені. Вільні люди переселенці наймали у поміщиків під посіви землю малими ділянками, які по усній домовленості оплачувались грошми або відробітками [6, с. 153]. Посіви склалися із озимих: жита та пшениці сортів гирки, кубанки та арнаутки. Із ярих сіяли: овес, ячмінь, кукурудзу, ріпу, цукровий буряк. На одну десятину висівалося зерна – пшениці і жита одна четвертина, ячменю – одна четвертина і 2 четверика (52.478 л.), овесу – одна четвертина і 4 четверика, кукурудзи – 2 четверика, гречки – 3 четверика, буряку – 2 пуда, ріпи – 3 четверика, картоплі – 3 четверика, гороху – 3 четверика, проса – 3 четверика [6, с. 153]. Урожай озимого висіву на десятині становив від 16 до 20 кіп, де копа складалась із 60 снопів. Величина ярового врожаю у пореформений період коливалась від

9 до 13 кіп. Врожайність овесу становила від 12 до 18 кіп, кукурудзи від 7 до 10 четв. [6, с. 150].

Щоб зрозуміти величину засіяних площ, ми наведемо ці показники по різних культурах за два роки. Це покаже певну динаміку. Так, в 1871 р. у повіті було висіяно: 55 тис. четв. озимої пшениці, 70 тис. четв. жита, 0,9 тис. четв. ярої пшениці, 30 тис. четв. овесу, 22 тис. четв. ячменю, 8 тис. четв. гречки, 34 тис. інших ярових хлібів. У 1872 р. було висіяно 67 тис. четв. озимої пшениці, 47 тис. четв. жита, 2 тис. четв. ярової пшениці, 37 тис. четв. овесу, 22 тис. четв. ячменю, 11 тис. четв. гречки, 17 тис. четв. інших ярових культур. Всього у цьому році засіяли 203 тис. четв. зернових, що було другим показником по Подільській губернії. Першість належала Балтському повіту [8, с. 18-19].

Висівали ярі культури навесні, пока земля була волога. Весна зазвичай тут наступала з кінця лютого або початку березня, і тривала до кінця травня. Сніг сходив десь в половині березня, і земля ставала придатною до оранки. Для обробки землі використовували старі технології, як і примітивні знаряддя праці (плуг, борони тощо). Для оранки залучались переважно воли, і на значно легших роботах використовували коней. Наприкінці квітня, а інколи і на початку травня на поверхні ґрунту бували приморозки або похолодання, що негативно відбивалось на врожайності зернових.

Середня врожайність зернових із десятини була наступною: пшениці – 5 четв., ячменю – 4 четв., овесу 6 четв., кукурудзи – 10 четв., гречки – 5 четв., буряка – 24 берковці, ріпи – 3 четв., гороху – 4 четв., проса – 2,5 четв., картоплі – 8 четв. [6, с. 153]. Якщо взяти роки 1871 – 1872, то врожайність зернових у Ямпільському повіті була наступною: озимої пшениці в 1871 р. зібрали – 186 тис. четв., і різниця між посіяним склала +131 тис. четв., Жита у цьому році скошили – 207 тис. четв. (+137 тис.), ярової пшениці – 2 тис. четв. (+1,1 тис.), овесу – 104 тис. четв. (+74 тис. четв.), ячменю – 79 тис. четв. (+57 тис. четв.), гречки – 19 тис. четв. (+11 тис. четв.), інших зернових

культур – 101 тис. четв. (+84 тис. четв.). В 1872 р. озимої пшениці вже зібрали 201 тис. четв. (+134 тис. четв.), жита – 70 тис. четв. (+23 тис. четв.), ярової пшениці – 6 тис. четв. (+4 тис. четв.), овесу – 149 тис. четв. (+112 тис. четв.), ячменю – 79 тис. четв. (+57 тис. четв.), гречка – 53 тис. четв. (+42 тис. четв.), інших ярових культур – 139 тис. четв. (+122 тис. четв.) [8, с. 52-53].

В 1871 р. Жителі Косницької волості посіяли озимої пшениці – 2.397 четв., а ярової – 3.595 четв. Зібрали озимої – 7.191 четв., а ярої – 10.786 четв. і 4 четверика [6, с. 143].

Населення повіту завжди задовольняла свої потреби власним хлібом. Нестачі зернових ніколи не було. Неврожаї траплялись через 5 – 6, а інколи і через 10 років. Тому жителі, із надлишкового зерна завжди робили запас. Залишки продавали на місцевих базарах, на ярмарках в м. Томашполі, Дзигівці, Масківці тощо, де 1 четвертину озимої продавали по 10 руб., а ярової по 5 руб. [6, с. 146]. Поміщики збували свою пшеницю в м. Одесі.

На врожайність зернових впливали як природні умови, так і нашествия ховрахів, саранчі або інших комах. Великою бідною було нашествя саранчі, яка знищувала все на своєму шляху. Так в 1859 р. у Косницькій волості вона знищила весь хліб, де одна частина полетіла далі, а інша закопалась у землю. Це змусило населення восени переорювати землю, а навесні мітлами змитати їх у задалегідь приготовлені канали, де їх спалювали та засипали землею [6, с. 143]. У Томашпільській волості саранча пролітаючи, залишила своє потомство, яке на проміжку трьох років завдавало клопоту місцевим господарствам [6, с.146].

Поряд із зерновими культурами у повіті також вирощували: льон, коноплю, соняшник, мак, гірчицю. Із всіх вказаних культур видавлювали олію та вживали у їжу. Льон та коноплю ще використовували як сировину для ткацтва, з метою виробництва тканини. Висівали також поміж ярових культур горох і сочевицю. Їхня врожайність становила 7 кіп на десятину. Боби вирощували на городах. Великою популярністю серед населення

користувалися такі рослини як картопля та буряк. На це вказує і величина посадки цих культур . Так в 1871 – 1872 рр. у Ямпільському повіті було висаджували 19 тис. четв. картоплі, що майже вдвічі більше ніж гречки. Її урожай в 1871 р. становив 36 тис. четв. (+17 тис. четв.), а в 1872 р. він рівнявся – 77 тис. четв. (+58 тис. четв.) [8, с. 19, 53].

Червоний (столовий) буряк широко вживався місцевим населенням у різних стравах. Білий (цукровий) буряк використовували переважно для виробництва цукру. Його сіяли переважно поміщицькі господарства, що були наближені до цукрових заводів. Значні плантації цукрового буряка знаходились в Мурафській волості у селах Клекотин, Ново-Мурафське на площі 5 дес., с. Рахнах Лісових до 300 дес., с. Писарівкі Руській – на 40 дес., с. Политанках – на 20 дес., с. Володієвцях – на 50 дес., с. Молчанах – на 100 дес., Федоровкі – 25 дес. [6, с.141]. Буряк продавали на Соснівецький цукровий завод Могилівського повіту, Шпиківський завод Брацлавського повіту, Боровський і Моївський заводи Ямпільського повіту [6, с. 141].

Чимало овочів жителі краю садили на своїх городах. До городніх культур відносились: гарбузи, огірки, цибуля, часник, редька, капуста, квасоля, кріп, петрушка тощо. Города були атрибутом кожного поселення, і різнив їх лише розмір. Поміщицькі були більшими, а селянські меншими. На городах крім овочів ще висівали трави та висаджували квіти. Оброблялися вони переважно власноруч господинями тої чи іншої садиби. Вони дозволяли селянам забезпечувати свої потреби у харчуванні. Інколи надлишки овочів давали додатковий прибуток. Досить часто ділянки городу переходили у садки. Великих городів та садів, які б використовували з промисловою метою, у повіті не було. Це також вказує на відсутність капіталістичних відносин у цій сфері господарювання. Огородництво ще не ставило за мету задоволення потреб жителів міста в рослинній продукції, та не було «вплетено» в систему ринку, через відсутність останнього. Розвиток

капіталістичних відносин означав би залучення капіталу у цю сферу господарювання, але цього також не спостерігалось у досліджуваній період.

Розвиток капіталістичних відносин у садівництві передбачали б появу промислових підприємств, які виробляють садову техніку, мінеральні добрива та інші засоби, необхідні для ведення садівництва. Крім того, мав би розвиватись ринок збуту, що дозволяв би продавцям отримувати більш прибуткові ціни на продукцію. Але і в садівництві нічого подібного не спостерігалось. Поміщицькі сади, які займали площу від 5 до 20 дес., знаходились переважно у лісах. Середня їх прибутковість складала 20 руб. з десятини. Садівництвом як промислом ніхто не займався. У садах вирощували яблуні, грушки, вишні, черешні, сливи. Особливих способів догляду за ними не було. Фрукти вирощувались переважно для власного споживання. Надлишки продавались на місцевих базарах. При великих врожаях їх возили на продаж до Миколаєва, Одеси, Вознесенська та Харкова. Зібрані фрукти сушили на сонці або в спеціальних сушарках. Також варили різні варення та повидло. Яблука та сливи замочували в діжках, де вони могли простояти аж до травня місяця. Квасили також і овочі: капусту, огірки, кавуни тощо. В садах не фруктових та акліматизованих дерев не вирощували.

Виноградарством займалися лише у кількох волостях (Клембівській та Томашпільській), де дозволяли природні умови. Широкого поширення набули такі сорти винограду: бессарабський, чорний, білий, бордо, рислінг, бургундський. Так в с. Стіна був виноградний сад, що належав поміщику Собанському. Він займав площу 10 дес. Вино там виготовляли при допомозі, особливо влаштованої для цього, дерев'яної машини. Вино продавалось у даній місцевості та його скуповували купці, що займались торгівлею вин [6, с. 150]. Вино з томашпільських виноградників продавали в м. Ямпіль та повіті за ціною 20 руб. за відро. Найбільші виноградники у даній волості

належали поміщику Гижицькому у с. Єленці, але прибутковість його була незначною [6, с. 150].

У селах Косницької волості великих виноградників також не було. Місцеве населення мало у власності від кількох десятків до 100 кущів винограду. У с. Косниця у власності селян було до 200 кущів, в м. Цекинівка до 2.000 кущів, у міщанина колонії Краснодоль до 100 кущів винограду. У даній місцині культивували сорт бессарабський. Через малу кількість виноградників, вино не виготовлялося, а виноград гронами продавався на місцях, або у найближчих містах та містечках [6, с. 144]. Як бачим, у пореформений період виноградарство в повіті не було поширеним. Це можна пояснити кліматичними умовами та відсутністю матеріальної вигоди. Вирощування винограду потребувало багато часу та грошей, перш ніж можна було зібрати врожай та продати його. Але відсутність ринку та сталого попиту не стимулювали виробників до розширення. Однак, найбільшою перешкодою для розвитку було невирішеність питання приватної власності на землю.

Культивували у Ямпільському повіті також і вирощення тютюну. Оскільки тютюн є вибагливим до кліматичних умов і потребував теплого, сонячного та вологого середовища для оптимального зростання, то не у всіх волостях займалися його вирощенням. Вирощували переважно бессарабський сорт, який сіяли в розсадниках, а потім пересаджували у відкритий ґрунт. Велика плантація тютюну знаходилась в с. Стіна. Вирощену у маєтку продукцію не продавали, а відвозили в м. Балту на тютюнову фабрику [6, с. 150]. В сс. Копистирині, Луці Мовчанській селяни тютюн садили на городах. Одна із найбільших плантацій повіту знаходилась в с. Кобилецьке Пеньківській волості, де поміщик під цю культуру відвів 11 дес. [6, с. 141]. Цікавим є той факт, що різні категорії населення у краї для куріння використовували різний тютюн. Так особи, що викурювали люльку й належали до вищого та середнього стану, використовували тютюн сорту

бессарабський. Селяни та міщани використовували для паління простий тютюн – бакун та махорку [6, с. 154].

Таким чином, у пореформений період у рільництві домінуючою формою господарювання залишалась трипільна система. Більшість власників землі обробляли її самотужки, і лише при потребі наймали робітників. Починають розвиватися орендні відносини, але вони були ще слаборозвиненими. Більшість господарств не використовували добрив, і не переймались підвищенням родючості ґрунту. Висока врожайність зернових досягалась завдяки чорнозему, який домінував у даній місцині. Обробіток землі здійснювався при допомозі простих сільськогосподарських інструментів та застарілих агротехнічних технологій. Високі врожаї давали можливість накопичувати певні фінансові ресурси, але не вирішеність земельного питання не дозволяла поглиблювати й розширювати товарно – грошові відносини. А це дає підставу говорити про відсутність будь – яких капіталістичних відносин на даній території.

Невід'ємною складовою частиною сільськогосподарського виробництва у пореформений період залишалось тваринництво. Воно ставило за мету розведення, утримання та використання різних видів тварин з метою отримання м'яса, молока, яєць, шерсті, шкіри тощо. З цією метою вирощували корів, овець, кіз, коней, волів, свиней, кроликів тощо. Тваринництво широко культивувалось як в поміщицьких, так і селянських господарствах. Гуртового скотарства не існувало. Ярмарків для худоби та збірних пунктів не було. Ніхто не займався селекційним розведенням худоби. Лише завдяки правильному догляду та хорошому корму, окремі поміщики досягали покращення породи. Цим займались в с. Ялинці, у маєтності поміщика Гижицького, де доглядали 300 голів рогатої худоби і до 150 коней. В с. Нетребівка так утримували до 100 корів. В с. Дахталія - 80 голів. В с. Качківка до 200 рогатої худоби та 100 голів коней [6, с. 148]. Кінні заводи знаходились в с. Качківка, що належало поміщику Гижицькому, та в

с. Боровці поміщика Маньківського. Розводили коней змішаної російської та азійської крові та виховували упряжних коней [6, с. 169].

Майже все що вирощувалось, використовувалось для домашнього господарства. Для обробітку полів, як вже зазначалось вище, в більшості випадків використовувались воли та рідше коні. Коней місцеві господарі купляли на ярмарках у містах: Старій Мурафі, Новій Мурафі, Джурині та Красному. У великих поміщицьких господарствах утримувалось від 80 до 120 голів робочої худоби. В середніх поміщицьких маєтностях від 40 до 60 шт., а дрібних – 20 – 40 штук. У селянському господарстві утримувалось від 2 до 8 шт., де середній показник на двір становив по 3 шт., і на душу по 1 шт. [6, с. 165]. В поміщицьких маєтках Клембівській волості утримували: в с. Клембівка – 150 робочих волів і 96 коней; в с. Стіна – 60 волів і 27 коней. У заможних селян було до 8 волів та 4 коней. У середніх селянських господарствах – по 6 волів та 2 коней. У дрібних господарствах – пара волів та пара коней [6, с.151]. В 1864 р. у Ямпільському повіті нараховувалось: 15.646 коней, 27.346 великої рогатої худоби, 35.884 простих овець, 30.225 тонкорунних овець, 24.627 свиней, 4.572 кіз, 20 віслюків. Всього нараховувалось 135.200 голів худоби [9, с. 186]. В 1869 р. Кількість худоби дещо змінилась. Так коней нараховувалось 24.000 голів (+8. 354 шт.); великої рогатої худоби – 41.900 голів (+14. 554шт.); простих овець – 80.600 шт. (+44.716 шт.); тонкорунних овець – 6.400 (-23.825 шт.); кіз – 1900 шт. (-2.672 шт.); свиней – 31.900 шт. (+7. 273 шт.). Все поголів'я краю налічувало 186.600 голів (+ 51.400 шт.) [8, с. 78].

Взимку рогата і дрібна худоба кормилася сіном, соломою та висівками, що залишались від обмолоту хліба. Коням давали сіно, соломку, овес із січкою та різним зерном. У весняно – літній період її виводили на випас. Випасали на парових полях та різних косогорах. Після збору хліба худобу випускали пастися на стерню. Спеціальних пасовищ не було, хоча існували випуски які були малими за розмірами. Всього у повіті під вигонами було

біля 12.870 дес., а під луками – 5.950 дес. [9, с. 186]. Луки були заплавними, в улоговинах, інколи у лісах. Майже всі поміщики на невеликих площах сіяли конюшину та експарцет кілька років підряд. Під покоси у господарствах відводилось біля 1/5 землі.

Поряд із тваринництвом на Ямпільщині розвивалось і птахівництво. Майже у кожному дворі вирощували всяку птицю. Найбільш поширеними були кури, гуси, качки тощо. Промислового вирощення не було. Все що відгодовувалось, було для домашнього споживання. Відгодовані птахи в ряді випадків виносились на місцеві базари з метою продажу. Гуску можна було купити за 1 руб., качку за 50 коп., курку за 30 коп. [6, с.148]. Не існувало і промислового полювання. Лише поміщики за ради задоволення виходили на полювання, але у своїх лісах. Селяни інколи полювали на зайців [6, с.148]. Не існувало у повіті і промислового рибальства. І хоча землі краю омивали води Дністра, лише поодинокі рибачки, очевидно щоб мати засоби на життя, займались професійно рибальством. Так кілька людей із сс. Косниця та Цекинівка займались виловом риби із Дністра, але не постійно, а вільний від польових робіт час. Влітку ловили сітками, а восени використовували верші, які робили з верболозу [6, с. 144]. Також виловом займалась одна економія. І хоча поміщик і отримував від цього прибуток, визначити його було не можливо. У Дністрі ловили щуку, окунь, сомів, плітку, марену, стерлядь, линів тощо. Ніхто рибу в про запас не готував, оскільки очевидно не було відповідного вміння. Рибу продавали лише живу на місці вилову.

Бджільництвом займалися в дуже малому розмірі селяни, поміщики, священики і міщани. Вироблений мед і віск продавали на місцевих базарах. Цей промисел частково розвинувся лише у Томашпільській волості. Селяни сіл Ялинця і Ратуші мали до 70 пнів бджіл, с. Качківки – 65 пнів, поміщик 400 пнів, духовенство – 15 пнів. У селі Нетребівка селянам належало 43 пня, поміщику – 203 пня. В с. Дахталія поміщик володів 86 пнями, а селяни – 47. Бортневого бджільництва не існувало. В середньому власники маєтків

отримували до 100 пудів меду, 86 пудів воску, Торгівля медом і воском здійснювалась на місцях викачки продукту. Скуповували переважно євреї, які приїжджали із м. Томашполя, Дзигівки, Ямполья і Мясківки [6, с. 148].

Отже, у пореформений період не відбулося значних змін у тваринництві, птахівництві, рибальстві та бджільництві. Невирішеність земельного питання та відсутність єдиного російського ринку стримували розвиток цих галузей і торговельних відносин. Поміщики продовжували володіти великими земельними володіннями і значною кількістю худоби. Капітальні інвестиції в тваринницьку галузь були відсутні. Ніхто не займався селекцією чи промисловим розведенням худоби і птиці. Більшість вирощеного йшло на особисте споживання. Говорити про розвиток будь-яких капіталістичних відносин у цих галузях недоречно.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом у Ямпільському повіті у пореформений період розвивалось різного роду дрібне виробництво. Воно переважно розташовувалось у селах, і мало ремісничий характер. У майстерні працював майстер та члени його сім'ї. Інколи наймали від одного до кількох робітників. Майстерність передавалась від батька до сина. Це забезпечувало сталість традиційних навичок та знань, що були необхідні у ремеслі. Ремесло було розпороченим, а виробники працювали на дому. Вони використовували переважно ручну працю, прості інструменти. Виробництво було маленьким та характеризувалось низьким рівнем технологічної оснащеності. У повіті були представлені наступні види ремесел: прядіння вовни, ручне ткацтво, виготовлення полотна та рушників, плетіння поясів, плетіння сіток, пошиття чобіт, пошиття кожухів, виготовлення солом'яних шляп, столярна і теслярська справа, ковальство тощо. Більшість ремісників працювали у майстерні у вільний від сільськогосподарського виробництва час. Артільного виробництва не існувало. Сировину для виробів використовували місцевого походження.

Виготовляли в основному товари, які були життєвою необхідністю для місцевого споживання. Так, у Томашпільській волості кожухи виробляли 17 майстрів. Пошиттям займалися, лише при наявності замовлення. Виготовленням чобіт займалось 9 осіб. Столярною справою опікувалось 50 осіб. Бондарство у повіті було слабо розвинуте. Ножі, замки та інші металеві вироби виготовляли в кузні с. Яланець . Це була поміщицька кузня, де працювала 1 людина [6, с. 148]. У Яругській волості у майстернях працювали як жінки, так і діти до 16 років [6, с. 158].

Виготовленням залізних землеробських знарядь праці займалися лише, при виникненні господарчої необхідності. Із молочних продуктів виготовляли лише сир та масло, і то для домашніх потреб. Поширеними були олійні, які давили олію із коноплі, льону, соняшника, гарбузового насіння, маку тощо Прибутковість цих промислів була невеликою, тому ремісники вимушені були займатись сільськогосподарським виробництвом. Відсутність конкуренції з боку великого фабричного виробництва, давав їм можливість розвиватись ще багато років. Заводів і фабрик, крім цукрового, у повіті не було.

Таким чином, ремісниче виробництво у пореформений період не зазнало істотних змін, у порівнянні із дореформеним періодом. Воно і надалі базувалось на ручній праці та старих технологіях, що були поширені в кріпосницьку епоху. І лукавлять ті науковці, які говорять про промисловий переворот у пореформений період. Щоб здійснювати технічне переоснащення, необхідно мати що удосконалювати. Великого фабрично – заводського виробництва у Ямпільському повіті, так і майже по всій Подільській губернії не було. Те, що у документах зазначено як заводи, насправді нараховувало до десятка вільнонайманих робітників. На завод це не тягне. В кращому випадку на ремісничу майстерню. А щоб технічно переоснастити майстерню, у ремісників не вистачало коштів. Не слід забувати, що більшість із них займалися сільським господарством.

Єдиний промисел, який завжди був у попиті – будівельний. Він визначався розбудовою як панських маєтків, так і селянських будинків. Сільські поселення будувались завжди вздовж рік, і в улоговинах. Наявність води обумовлювала розбудову населеного пункту.

Архітектурний характер селянських хат був простий в один поверх. Дахи у будівлях були круті та покривались соломною. Поміщицькі будинки покривались гонтою. Пани свої новобудови, кам'яні або дерев'яні ставили на кам'яний фундамент, та ще інколи будували підвал. Селяни ставили свої хати прямо на землю. Вони будувались на стовпах, що вкопувались прямо у землю. В пази стовпів забивалися невеликі поперечини, які обвивалися соломною (дилями) та замащувались сумішшю глини і піску. Хати складались із двох частин: житлових кімнат та сіней. У деяких будинках знаходилося по 3, а то й 4 житлових кімнат. У кожній хаті будувалась піч, із якої виходив димохід. Ганок не робили. Вікна були обернені в різні сторони, але переважно на південь. По своїм розмірах вони були невеликими. Висота вікна коливалась від $\frac{3}{4}$ до 1 аршину (71,12 см), а ширина від $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ аршина. Біля хат зовнішніх драбин не ставили, а були лише внутрішні, які використовувались під час пожеж для надання допомоги. Майже скрізь будинки будувались при дорозі і розташовувались поряд один біля одного. Житлові будівлі стояли окремо від господарських. Мала частина хат розташовувалась у кривих вуличках, а більша частина була розкидана окремими дворами.

Цегляних будинків не будували, як і із кам'яних валунів. Кам'яні будівлі розбудовували лише поміщики. Їх помешкання стояли посеред населеного пункту. Церкви та будинки священників споруджували в центрі села чи міста. При побудові кам'яних будівель, матеріал отримували із околиці м. Ямполь – с. Косниці, що знаходилося на березі р. Дністер. Матеріал камінь (кругляк) видобували із землі при допомозі ломів та легко

обробляли при допомозі сокири. У будівлях побудованих із кругляка, взимку на стінах спостерігалась вологість.

Якщо у селі цегляні або кам'яні будинки були рідкістю, то у містах і містечках їх будували значно більше. Так в 1863 р. у м. Ямполі нараховувалось 610 будинків, із яких 50 були кам'яними. По кількості кам'яних будівель у Подільській губернії, Ямпіль поступався лише м. Проскурову (99 шт.) та Кам'янцю (687 шт.) [7, с. 119]. Такі будинки зазвичай були двоповерховими і мали складне планування. Фасади в більшості випадків оздоблювались, та й будівлі будувались у певних архітектурних стилях. Камінь використовували як основний будівельний матеріал. Це надавало будинку міцності та певну привабливість. Вулиці міст інколи вкладалися бруківкою. Найбільшими населеними пунктами повіту були: м. Ямпіль, Чернівці, Джурин, Стара Мурафа, Комаргород, Красне, Дзигівка, Горишківка тощо. У 1858 р. (у дореформеному періоді) м. Ямпіль займав площу 2.085 дес. або 2.244 саж., на яких проживало 4.043 особи (2.082 чол. і 1.961 жін.) [3, с. 70]. У 1863 р. чисельність міста зросла на 252 особи, і становила 4.295 осіб (2.187 чол. і 2.108 жін.). Це становило 2,58% від загальної кількості населення, що проживало у Ямпільському повіті у цьому році. У місті було побудовано 2 кам'яні православні церкви, училище, лікарня, аптека, до 50 лавок. Також місту належала пристань на Дністрі. Мешканці займались переважно землеробством, дрібним ремеслом та торгівлею [7, с. 122].

Інші містечка повіту, також були велелюдними. Так, у 1863 р. у м. Чернівцях проживало – 3.717 осіб, м. Джурині - 2.667 осіб, Старій Мурафі – 2.453 особи, м. Комаргороді - 2.186 осіб, Красному – 1.672 осіб, Джигінці - 2.667 осіб тощо [7, с. 122]. Всього у повіті в 1863 р. мешкало 166.362 осіб (83.349 чол. і 83.013 жін.), в той час як у Подільській губернії жило 1.868.857 осіб (942.904 чол. і 925.953 жін.). Частка населення Ямпільського повіту становила 8.90% від проживаючих у губернії. Це був четвертий показник по

кількості мешканців, і поступався лише Балтському, Кам'янець – Подільському, Ольгопільському повітам. У 1866 р. Ямпільщину населяло 168.661 осіб, в м. Ямпіль – 4.157 осіб. Приріст за три роки у краї склав - 2.299 осіб, а в м. Ямпіль – 138 осіб [9, с. 186]. За віросповіданням населення поділялось на: православних - 114.658 осіб, католиків – 31.585 осіб, старообрядців – 995 осіб, протестантів – 101 особа, іудеїв – 21.322 осіб. За становістю населення поділялось на: дворян спадкових – 1.056 осіб, особисті дворяни – 330 осіб, православне духовенство - 1.602 осіб, католицьке духовенство – 13 осіб, духовенства іудейського – 88 осіб, міщан – 25.174 осіб, селян – 134.107 осіб, військових та іноземців – 194 особи [9, с. 186]. У 1869 р. на досліджуваній території проживало 163.537 осіб (82.240 чол. і 81.297 жін.). Населення за 6 років зменшилось на 2.825 осіб (-1.109 чол. та -1.716 жін.). Його частка складала лише 8,45 % від усіх проживаючих у Подільській губернії у цьому році [8, с. 14]. По віросповіданню воно поділялось на: православних – 132.098 осіб (66.690 чол. і 65.408 жін.), старообрядців – 1.455 осіб (715 чол. і 740 жін.), римо – католиків – 15.493 осіб (7.724 чол. і 7.769 жін.), протестантів – 237 осіб (124 чол. і 113 жін.), іудеїв – 14.254 осіб (6.987 чол. і 7.267 жін.) Частка міського населення становила 4.305 осіб (2.296 чол. і 2.009 жін.) [8, с. 60-61]. У пореформений період соціальна стратифікація майже не змінилась. На селі найбільшою соціальною групою залишались селяни, які займалися землеробством та скотарством, але зазвичай не мали власної землі і продовжували працювати на землевласників. Поміщики залишались пануючою верствою, володіючи значними земельними ділянками та маючи значний вплив на суспільство та політику регіону.

У містечках панівне становище займали чиновники та дворяни, які контролювали міську владу та мали значний вплив на життя місцевого населення, займаючи посади міських голів та входячи до міських органів влади. Населення повіту зростало, але темпи природнього приросту були

низькими через зменшення народжуваності та високу смертність. Більшість населення жила у селах, а міста були маленькими. Велика кількість містян продовжувала займатись сільськогосподарським виробництвом через відсутність заводів та фабрик.

Таким чином, у 60-70-х роках XIX століття в Ямпільському повіті головною соціальною групою були селяни, які займалися землеробством та скотарством, але не мали власної землі і продовжували працювати на землевласників. Незважаючи на застарілі методи господарювання, сприятливий клімат та родючі ґрунти давали високі врожаї, що дозволило накопичувати капітал. Проте нерозв'язаність земельного питання призвела до проблем в різних сферах життя, через що всі зайняли очікувальну позицію. Почали розвиватися орендні відносини з використанням найманої праці. Поміщики продовжували володіти великими земельними володіннями та худобою. Інвестиції в сільське господарство були відсутні. Більшість вирощуваного продукту використовувалась для власного споживання. Дрібнотоварне виробництво було тісно пов'язане із сільським господарством. Воно базувалося на застарілих технологіях та ручній праці. Ремесло розвивалося на дому з використанням праці членів сім'ї. Товарно-грошові відносини були мало розвиненими, а капіталістичні взагалі відсутні.

Література

1. Волостныя, станичныя, сельскія, гминныя правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев, 1913. С. 27.
2. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака,

- Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
3. Городские поселения в Российской Империи. Т. 4. Санкт-Петербург, 1864. 822 с.
 4. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
 5. Землеописание Российской Империи: Для всех состояний / Санкт-Петербургского педагогического института ординарного профессора Евдокима Зябловского Ч. 6. Санкт -Петербург, 1810. 753 с.
 6. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
 7. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
 8. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287 с.
 9. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.